

Ն Ե Ր Ք Ի Ն Տ Ե Ս Ո Ւ Թ Ի Ւ Ն

Արտաքին անցքերի ազդեցութիւնը երկրի ներքին կեանքի վրայ.—Ամառուայ ընթացքում հրատարակուած օրէնսդրական կարգադրութիւններ.—Մի քանի վերանորոգումների յետաձգումը.—Լուս. մինիստրի շրջաբերականը.—Նոր բարձրագոյն դպրոցներ.—Ուէալիստներին համալսարանում ընդունելու հարցը.—Ձինուտրական մինիստրի կարգադրութիւնը՝ նորակոչներին դրագիտութիւն սովորեցնելու մասին.—Աքսորի վերացումը.—Գլխահարկի վերացումը Նովկասում.—Ծալրերի և կենդրոնի խնդիրը.—Հովանաւորեալ արդիւնագործներ.—Գոյութեան կոտի էթիկան.—Ազդու միջոց՝ սանձահարկու շահագէտներին.—Նալթագործների ժողովներում ձայնատուութեան եղանակը.—Պետութեան տարբեր ցեղերը կապող զգացմունքներ.—Յօրէլեաններ և մահեր.—Հայոց հողերականութեան վերաբերմունքը դէպի իր ժողովուրդը.—Նորագոյն նմուշներ կոնսիստորիական իրաւագիտութեան:

Ռուսաստանը բռնում է Եւրոպայի $\frac{2}{3}$ և Ասիայի $\frac{1}{3}$ մասը: Այդ լայնածաւալ պետութիւնը իր համարեա 135 միլիօն ազգաբնակչութեամբ սահմանակից է բազմաթիւ մեծ և փոքր, լուսաւոր և խաւար պետութիւնների, որոնց հետ նա մշտապէս քաղաքական և տնտեսական յարաբերութիւնների մէջ է: Բնակչանաբար այդ հարեանների ներքին կեանքի փոփոխութիւնները որոշ ազդեցութիւն պէտք է անեն Ռուսաստանի պետական և թէ ժողովրդական կեանքի վրայ, որովհետեւ բոլորովին անջատել ու կղզիացնել իրարից ազգերն անհնարին է. այդ չը կարողացան անել նոյնիսկ չինացիք, փակուելով իրանց հոշակաւոր պատերի յետը: Եւ այժմ այսօր նոյն Չինաստանի ներքին խռովութիւնները նորից ու նորից գալիս են մեզ ապացուցելու, որ մարդկային կեանքը երկրադնդիս վրայ մի համատարած ովկիանոս է, որի մէջ անկարելի է սահմանափակել չարժումը որոշ վայրերում և արգելել, որ ծագած ալեկոծութիւնը չը տարածուի շուրջը և չը հասնի նոյնիսկ ամենահեռաւոր եզերքներին:

Այսպէս օրինակ, Ծայրագոյն Արևելքում Բոունցամատերի յարուցած խռովութիւնը շարժման մէջ գցեց ոչ միայն Ասիան, այլ մասնաւորապէս Եւրոպան և եանկիներին հայրենիքը: Այդ բոլոր երկիրներն ստիպուած էին դուրս գալ իրանց նօրմալ վիճակից և զօրք տեղափոխել, պատերազմ մղել իրանց վտանգած

շահերը պաշտպանելու նպատակով: Նոյնը պէտք է անէր և Ռուսաստանը: Բնականաբար այդ արտակարգ և չը նախատեսուած հանգամանքների շնորհիւ երկրի ամբողջ ազգաբնակչութիւնը պէտք է պատրաստ լինէր ոչ միայն իր տնտեսական ոյժերը լաւել՝ պետական արտակարգ ծախքերը ծածկելու համար, այլ և պէտք է պատրաստ լինէր իր զաւակներէց շատերի արիւնը թափելու, կեանքը զոհելու:

Չինական այդ բարդութիւնների հետեանք էին ամառուայ ամսում յայտարարած նաև այն կարգադրութիւնները, որոնցով աւելացուած է եւրոպական և չինական սահմանից մոնոպոլ ապրանքների վրայ մաքսը, արտասահմանեան անցաթղթերի գնաւթի վրայ անուած է որոշ յաւելում, և գինու, սպիրտի, գարեջրի ու ծխախոտի ակցիզը բարձրացուած է:

Նոյն չինական գործերի շնորհիւ պէտք է յետաձգուէին և զանազան ներքին կարևոր վերանորոգութիւնների իրագործումը: Սյապէս, օրինակ, թէև սկզբունքով արդէն վճռուած էր քաղաքներում բնակարաններից ստացուող հարկը յատկացնել քաղաքային ինքնավարութիւններին և դրա շնորհիւ քաղաքային գործերին մասնակից անել տնատէրերի հետ նաև բնակարանատէրերին, բայց յայտնի եղաւ, որ առայժմ յետաձգուած է և այդ ուրոշման իրագործումը: Նոյնպէս յետաձգուած են անորոշ ժամանակով նաև երգուեալների դատարանի ներմուծումը Սիբիրիացում և մի քանի այլ վերանորոգութիւններ: Երևի, մասամբ, այդ արտաքին հանգամանքների շնորհիւ անցեալ տարի մեծ ծաւալով չիրականացան լուսաւորութեան միջնադպրութեան կողմից յարուցած այն հիմնական փոփոխութիւնները միջնակարգ դպրոցների ծրագրների և կադմակերպութեան մէջ, որ սրտատրուի սպասում էր ամբողջ մամուլը միացած ազգաբնակչութեան հետ: Օգոստոս ամսում լուս. միջնադպրի յայտարարած շրջաբերականներից կարելի էր տեսնել, որ առայժմ մի քանի թեթև փոփոխութիւններով պէտք է սահմանափակուի վերանորոգութիւնը. այդպէս՝ հին լեզուներից դրաւոր աշխատութիւններն ու քերականամոլութիւնը մի քիչ կրճատուած են և վարչական գործերում շեշտուած է կօլլեգիալ սկզբունքի անշեղ գործադրութեան մասին. մինչև այժմ այդ սկզբունքը միւռած տառ էին դարձրել մանկավարժական և տնտեսական խորհուրդները և ամեն բան վճռում էր նախագահը (վերատեսուչը), իսկ միւս անդամները լոկ ձեւականութիւն էին կատարում, ստորագրելով արդէն նախապատրաստուած որոշումները դասամիջոցներին:

Սակայն նոր ուսումնական տարուանից, այնուամենայնիւ՝ աւելանում են մի քանի նոր բարձրագոյն դպրոցներ. այսպէս՝

ամառս հիմք դրուեց Մոսկուայում կանանց գիւղատնտեսական կուրսերին. նորից թոյլատրուեց բանալ նոյն մայրաքաղաքում կանանց նախկին (Գերիէի) բարձրագոյն կուրսերը, Օդեսայում բացուեւ է համալսարանի նաև բժշկական բաժինը. Սիբիրի Տոմսկ քաղաքում հիմնուեւ է տեխնոլոգիական ինստիտուտ և Պետերբուրգում պէտք է բացուի մի պոլիտեխնիկում: Չը նայած այդ բոլոր նոր բարձրագոյն դպրոցների բացման, ուսման պահանջը այնքան մեծ է, որ բոլոր ցանկացողների համար տեղ չը կայ: Թէ ինչ մեծ մրցում կայ տեղերի համար, այդ ցոյց կը տան մի երկու թուեր: Պետերբուրգում լեռնային ինստիտուտի 70 ազատ տեղի համար 1244 ինդիրք էր ներկայացրած, իսկ տեխնոլոգիական ինստիտուտ 250 ազատ տեղի համար 1053 ցանկացողներ կային: Անկասկած բարձրագոյն կրթութեան դոճները աւելի մեծ դժուարութեամբ են բացուեւ բէալիստների և կահանց առաջ, քան կլասսիկների: Բէալիստները, չը նայած որ աւելի մեծ պատրաստութիւն ունեն համալսարանի ընդգիտական, մաթեմատիկական և բժշկական բաժինների համար, քան կլասիկները, բայց զրկուած են համալսարան մտնելու իրաւունքից: Սակայն այդ հին կարգը, ինչպէս երևում է, վերանալու մօտ է, որովհետև, լուրերին նայած, ոչ միայն զինուորական մինիստրն է մտադիր հարց յարուցանել, որ բէալիստներին թոյլատրուի մտնել զինուորական-բժշկական ճեմարան, այլ լուսաւորութեան մինիստրութեան մէջ ևս քննուեւ է համալսարանի վերև յիշած բաժինների մէջ բէալիստներին ընդունելու հարցը:

Սոսկելով Ժողովրդի լուսաւորութեան խնդրի մասին, չէ կարելի մատնանիչ չանել զինուորական մինիստրի այն կարգադրութեան վրայ, որով մեծ զարկ է տրուեւ գրագիտութեան տարածման մասսայի մէջ. այսուհետև պարտադիր է դառնում կարգալ-գրելու ուսուցումը անգրագէտ նորակոյններին, որոնց թիւը իւրաքանչիւր տարի մօտ 200 հազար է լինում:

Ժողովրդի կեանքի համար մեծ նշանակութիւն ունեն աւառուայ ամիսներում հրատարակուած նաև օրէնսդրական այն կարգադրութիւնները, որոնցով փոխուեւ է աքսորը՝ Սիբիր և Անգրկովկաս: Քաղաքական յանցաւորների աքսորը մնում է, իսկ դատարանի և մեղչան ու գիւղական հասարակութիւնների որոշմամբ կայացած աքսորները փոփոխութեան են ենթարկուում:

Դատարանի որոշմամբ աքսորը փոխարինուեւ է բանտարկութեամբ կամ կալանաւորներին՝ ուղղիչ բաժիններին յանձնելով: Այսուհետև օրէնքը զրկում է մեղչան հասարակութիւնները իրաւունքից—հեռացնել իրանց միջից չը ցանկացած ան-

դամներին, իսկ գիւղական հասարակութիւնների նոյն իրաւունքը միայն սահմանափակուած է:

Գիւղական հասարակութեան վրայ այժմ պարտք է դնուած նախ՝ ճիշտ որոշել թէ ինչ հիման վրայ է հասարակութիւնից հեռացուող անդամը վտանգաւոր համարուած, երկրորդ՝ այդ որոշումը կայացրած համարել միայն ձայների $\frac{2}{3}$ -ով և երրորդ՝ աքսորման ծախքը գցել համայնքի վրայ: Անկասկած այդպիսով գիւղական համայնքը ստիպուած կը լինի աւելի չրջահայեաց լինել և վրէժխնդրութիւնից դրդուած կամ զօրեղ անհատների ճնշման տակ, չը գրկել իրաւունքներից իրանց՝ չատ անգամ անմեղ անդամներին:

Բացի յիշած օրէնսդրական կարգադրութիւններից, որոնք ունեն ամբողջ տէրութեան համար նշանակութիւն, տարուայ ընթացքում հրատարակուեցին և մի քանի որոշումներ, որոնք վերաբերում էին ծայրերին՝ Ֆինլադիային, Լեհաստանին և Կովկասին: Այս վերջինի նկատմամբ յիշեք այն կարգադրութիւնը, որով չնչհարկի փոխարէն մտցնուած է տուրքը հողերից, հատոյթաւորութեան համեմատ, և այդպիսով թեթեւանում է չքաւոր դասի բեռը, որի մի մասը բարդւում է խոշոր կալուածատէրերի վրայ: Բայց որպէսզի գիւրացիների ազնուականների համար հարկատուութեան նոր եղանակը, բարձրագոյն հրամայուած է ազատել Թիֆլիսի և Քութայիսի նահանգների տոհմային ազնուականութիւնը 1901—1903 տարիների ընթացքում պետական հողային հարկից:

Անցած ամառուայ ընթացքում որոշած է մտցնել պետական հարկ բնակարաններից և Կովկասում. մի կարգ, որ գոյութիւն ունի ներքին Ռուսաստանում 1894 թուից:

Պետութեան ծայրերի մասին խօսելիս ի դէպ է օգտուել առիթից մի քանի խօսք ասելու համար այն բանակուտի մասին, որ երկար ժամանակ վարում էին ռուս թերթերից մի քանիսը, ցանկալով ապացուցել, որ կենդրոնական նահանգների ազգաբնակութիւնը ուժասպառ է լինում, հնորհիւ ծայրերի, որոնց ազգաբնակութիւնը, իբրեւ թէ, աւելի քիչ հարկ է վճարում, քան կենդրոնի բուն ռուս ժողովուրդը: Սակայն ռուսաց ամենալուրջ և անաչառ թերթը՝ («Русск. Вѣд.») ապացուցեց որ, եթէ մի կողմ թողնենք այդ խնդրի ազգայնական—քաղաքական կողմը և բաւականանանք միայն հարցի տնտեսական կողմի քննութեամբ, կը տեսնենք որ կենդրոնի ուժասպառման պատճառները բոլորովին այլ են, քան ինչ որ առաջ են բերում ռուս պահպանողականները:

Նախ՝ կենդրոնի գիւղացիք չքաւոր են հէնց այն պատճառով,

որ ճորտութեան վերացման ժամանակ նրանք շատ մանր հողաբաժիններ ստացան. ուրեմն տիրում է գիւղացիների սակաւահողութիւն. մի երևոյթ, որ, կ'աւելացնենք մենք, տեղի ունի և Կովկասում. իսկ երկրորդ՝ ծայրերում հարկային բեռը աւելի թեթեւ չէ, քան կենդրոնում. իսկ եթէ ծայրի մի բնակչի վրայ, օրինակ Կովկասում, աւելի քիչ է հարկ ընկնում, քան կենդրոնում, այդ բացատրւում է նրանով, որ գոյքերի հասոյթները և արգիւնագործութիւնը կենդրոնական նահանգներում աւելի բարձր են, քան ծայրերում, ուր թէ գոյքն է սակաւարժէք, թէ արգիւնագործութիւնն ու առևտուրն են թոյլ զարգացած: Ուրեմն, աւելի մեծ գումար է գոյանում եկամուտներից կենդրոնում, քան ծայրերում: Այդ գումարները բաժանելով ազգաբնակչութեան թուի վրայ, ստացւում են միջին թուեր, որոնք միայն ցոյց են տալիս արգիւնագործութեան և վաճառականութեան առաւել կամ պակաս ծաղկման աստիճանները:

Եթէ կենդրոնական նահանգներում մի բնակչի վրայ ուղղակի հարկ ընկնում է 1 ու.84 կ., իսկ Կովկասում 71 կոպ., դա միայն ցոյց է տալիս որ գոյքերի գինն ու հասոյթաւորութիւնը, որոնք ենթակայ են հարկին, այդ չըջանում աւելի մեծ յարաբերութեան մէջ են բնակիչների թուի հետ, քան Կովկասում: Այդպէս, օրինակ, և՛ Լեհաստանը, և՛ Կովկասը ունեն ազգաբնակչութեան համարեա նոյն թիւը. առաջինը 9,4 միլ. բնակիչ, իսկ երկրորդը՝ 9,7 միլիօն: Մինչդեռ եկամտային հարկերը Լեհաստանում կազմում են 13 միլ. 130 հազար ու., իսկ Կովկասում միայն 7 միլ. 287 հազար ու.: Բթամիան էլ կը հասկանայ, որ այդ հանգամանքի շնորհիւ հարկի միջին թիւը աւելի բարձր կը գուրս գայ Լեհաստանում, քան Կովկասում: Բայց դրանից բնաւ չէ հետևում որ հարկի ծանրութիւնը լեհական նահանգներում աւելի է քան Կովկասում: Այդ ցոյց է տալիս միայն այն, որ Լեհաստանում հարկին ենթակայ առարկաները աւելի արժէքաւոր են քան Կովկասում: Մի օրինակ ևս բերենք:

Պետական կօնտրօլի վերջին հաշուետւութեան համեմատ, 1898 թ. անշարժ կալքերից հողային հարկերը և առևտրի, արգիւնագործական զանազան զբաղմունքների ու դրամազլխի վրայ դրած տուրքերը Ռուսաստանի կենդրոնական նահանգներում տուին 13,9 միլ. ռուբլի, որ միջին թուով մի բնակչի վրայ ընկնում է 1 ու. 70 կոպ., մինչդեռ հիւսիսային երկու նահանգներում (Արխանգելսկի և Վոլօգդայի) նոյն տուրքերը տուին ընդամենը 415,4 հազար ռուբլի. կամ, այլ խօսքով, այդ նահանգների ազգաբնակչի մի շնչի վրայ ընկնում էր 25 կոպէկ: Սակայն չը պէտք է դրանից եզրակացնել, թէ հարկը

աւելի մեծ էր կենդրոնական նահանգներում, քան հիւսիսում, այլ միայն պէտք է հասկանալ որ հարկատուութեան ենթակայ առարկաները աւելի արժէքաւոր են կենդրոնական նահանգներում, քան հիւսիսայիններում:

Որպէսզի թէ ծայրերը և թէ հիւսիսը կարողանան նոյնչափ ընդունակ դառնալ հարկատուութեան, պէտք է աշխատել, որ արդիւնագործական և առևտրական ոյժերն էլ այդ տեղերում նոյնքան զարգանան, որքան կենդրոնական նահանգներում:

Այժմ թէ կենդրոնի և թէ ծայրերի նահանգներում հարկերի գլխաւոր ծանրութիւնը ընկնում է ոչ այն դասակարգերի վրայ, որոնք աւելի ընդունակ են տանել այդ բեռը, այլ՝ աշխատող և չքաւոր մասսայի: Թեթեւացնել դրանց դրութիւնը, առանց կրօնի և ցեղի խտրութեան, հաա այդ կը լինի արդարութեան պահանջը:

Եւ, իսկապէս, մինչև այժմ ոչ միայն հարկերի բեռն է տանում մասսան, այլ նա ամենից շատ է զոհաբերութիւններ անում «հայրենի արդիւնագործութեան» զարգացման համար:

Մաքսային հովանաւորութիւնը և վերջին տարիների ընթացքում շինուած երկաթուղային գծերի ահագին ցանցը մեծ զարկ տուին ամբողջ Ռուսաստանի արդիւնագործութեան բոլոր ճիւղերի արագ զարգացման: Մաքսը օգնեց մեր արդիւնագործներին ոտի վրայ կանգնել, առանց ճնշուելու արտաքին մրցումից: Եւ հաա մեր արդիւնագործները իրանց զգալով բոլորովին ազահով արտաքին մրցումից, ոտի կանգնելուց յետոյ էլ չէին աշխատում ոչ տեխնիկական մեծ կատարելագործութիւնների, ոչ էլ արդիւնքների էփանացման մասին: Ընդհակառակը, չափազանց մեծ ախորժակներ էին ցոյց տալիս սպառող մեծամասնութեան գրաւանները հարստահարելու «քրիստոնէական» գործում: Սպառող մասսան, ուղէ չուզէ, պէտք է իր կենցաղի անհրաժեշտ բոլոր իրերը գնի մեր արդիւնագործներից, որոնք միմեանց խօսք տալով արդիւնքների վրայ չափազանց բարձր գներ են պահպանում: Այդ անօրմալ դրութեան շնորհիւ մի կտոր չթի համար սպառողը վճարում է կրկնակի և մի փութ չաքարի համար հինգ անգամ աւելի, քան նա կը տար, եթէ արտասահմանի ապրանքների վրայ մաքս դրուած չը լինէր: Նոյնը տեղի է ունենում թէ նաւթ, թէ քարածուխ, թէ երկաթ, թէ թուղթ և թէ այլ ապրանքներ գնելիս:

Իսկ երբ մեր արդիւնագործները ժողովում են, անպատճառ նախ և առաջ այդ մաքսերի անվերջ աւելացման կամ անոտաւան պահպանելու խնդիրն են վճռում: Ասե՛ք տարօրինակ էլ կը լինէ՛ր՝ վաճառականից կամ արդիւնագործից պահանջել, որ հետամուտ չը լինեն իրանց շահերին և «անաչառութեան», կամ՝ «ար-

դարութեան» մասին խօսէին, կամ թէ ի նկատի ունենային նաև սպառողների ու բանուորների պահանջները: Միամտութիւն է արդուիզմը հաշտեցնել առևտուրի հետ... Գոյութեան կռուի ներկայ պայմանները մինչև չը փոխուեն, գայլը չի թողնիլ դառան համեղ միսը... Եւ ինչո՞ւ մեղադրենք միայն արդիւնադործների և առևտրականների դասակարգերը, քանի որ ինժեներն էլ, փաստաբանն էլ բարոյականութեան մասին բոլորովին նոյն չափերը ունեն. «Ինքդ կ'ո՞ւ տուր, եթէ չես ուզում որ քեզ կ'ուլ տան», ահա ժամանակակից էթիկան և գոյութեան կռուի նշանաբանը...

Իսկ լոկ պօլիցիական—վարչական միջոցներով չի էլ կարելի ստիպել մեր արդիւնագործներին, որ բաւականա՞նա՞ն համետ շահերով: Օրինակ, Վարչավայում անցնալ ձմեռ 17 խոշոր շահագէտներ (սպեկուլանտ) կազմել էին մի ընկերակցութիւն և սոսկալի կերպով բարձրացնում էին քաղաքում քարածուխի գները: Նահանգապետը հրամայեց, որ ոչ ոք իրաւունք չունենայ որոշած գների բարձր ծախել ածուխը, հակառակ դէպքում պատիժ էր սպառնում: Եւ ինչ դուրս եկաւ. մեր ճարպիկ շահագէտները դադարեցրին քարածուխի առևտուրը Վարչավայում, իրանց սպրանքները դուրս տարան և ուրիշ քաղաքներում նոյնքան թանգ գնով վաճառեցին... Բայց բոլորովին այլ ազդեցութիւն ունեցաւ, երբ կառավարութիւնը թոյլ տուեց երկաթուղիներին և մի քանի ծովափնեայ քաղաքներին—առանց մաքսի անգլիական ածուխ գնել: Իսկոյն, այդ կարգադրութիւնից յետոյ, մեր շահագէտների ճարպիկութեամբ արուեստական ձևով բարձրացած գներն ընկան: Ուրեմն, երբ արդիւնագործութիւնը ոտի է կանգնում այնքան, որ կարող է առանց չափազանց հովանաւորութեան մրցել, բայց փոխարէնը սկսում է ի չար գործ գնել հովանաւորող մաքսը, և արուեստապէս բարձրացնել գներն ու հարստահարել սպառողներին—այն ժամանակ մաքսի գոնէ ժամանակաւոր վերացումով կարելի է սառը ջուր ածել շահագէտների տաքացած կատարների վրայ և նօրմալ դրութեան բերել նրանց... Այլապէս ինչ կարող են անել խոշոր արդիւնագործների գաղտնի սինդիկատների դէմ մեր չը կազմակերպուած սպառողները կամ բանուորները: Չը պէտք է մոռանալ, որ մեղ մօտ զանազան ճիւղերի արդիւնագործները ունեն կանոնաւոր ժողովներ և կազմակերպութիւններ, որոնց չնորհիւ միշտ իրանց շահերն ապահովում են: Եւ ինչքան խոշոր է արդիւնագործը, այնքան անխոցելի է նա:

Հէնց վերջերումս տեղի ունեցան կովկասում մետաքսագործների և նաւթագործների ժողով, որոնք բնականա-

բար զբաղուած էին իրանց դասակարգային շահերն ամբողջնելու խնդիրներով: Իսկ աշխատող դասակարգի և սպառողների յարաբերութիւնների մասին ամենաթիկն ակնարկներ միայն կարելի էր լսել: Եթէ հետեւէր նաւթագործների ժողովների նիստերին, կը նկատէր, որ նաւթային թագաւորների երկու ձեռներն էլ լի են գնդակների կոյտերով. այդ կոյտերով միշտ խեղդուում են անհաճոյ բողոքների ծովովոցները. ինչ քուէարկութիւն կարող է լինել այդ պայմաններում, երբ մէկը ունի 300 ձայն, իսկ միւսը 1 ձայն:

Բայց թողնենք այդ ժողովները առանձին նկարագրութեան և դասակարգային շահերի աշխարհից դառնանք դէպի ընդհանուր հասարակական:

Անհունութեան մէջ գլորուած դարի վերջին տարին աղետաբեր էր Անդրկովկասի մի ամբողջ գաւառի—Ախալքալաքի համար: Ամեն ցեղերից և ազգաբնակչութեան բոլոր խաւերից տառապեալներին ցոյց տուած օգնութիւնը միսիթարական երևոյթ էր ընդհանուր հայրենիքի բոլոր գաւակների մէջ եղած սերտ կապակցութեան: Այդ կապը երևաց և այն համակրական ցոյցերի ժամանակ, որ առանց ցեղի և կրօնի խտրութեան արտայայտուեց Ռուսաստանի հեռաւոր անկիւններից թէ՛ Սենկիկիչի և թէ՛ Միխայլովսկու յօրեւեանի առիթով: Այդ կապը ապացուցուեց և՛ Ալվազովսկու ու Ջանշեանի մահով: Մէկը իր դիւթիչ վրձինով, իսկ միւսը իր ազնիւ գրչով եկան ապացուցելու չարամիտ մարդկանց, որ ռուսահայը ընդունակ է իր նոր հայրենիքին ոչ միայն պետական անձինք և քաջ զօրավարներ տալ, այլ և ոյժ ունի դուրս բերել իր միջից այդ հայրենիքի փառքին և առաջադիմութեան նուիրուած աշխարհահռչակ գեղարւեստագէտ և ազնիւ գրչի տաղանդաւոր ներկայացուցիչ: Թէև աւելի նեղ էր երրորդ հայի՝ Խորէն Ստեփանէի գործունէութեան ասպարէզը, սակայն այդ գործին էլ իր բոցավառ քարոզներով և կենդանի գրչով օգնել է պետութեան բազմակեզու տարրերից մէկի՝ հայի՝ մտաւոր բարոյական մակերևոյթի բարձրացման: Նա իր գործունէութեամբ փարատում էր խաւարը, մտրակում կուշտ եսամոլութիւնը և այդպիսով նպաստում ընդհանուր առաջադիմութեան գործին: Այդ է պատճառը, որ Խորէն Ստեփանէի մահը զգալի էր ոչ միայն հայ ժողովրդի համար, այլ աննկատելի չանցաւ նաև ռուսաց լաւագոյն մամուլի համար: Մեր հոգևորականութեան այդ արժանաւոր ներկայացուցիչ մահուան առիթով չէ կարելի չը յիշել այն մի քանի կարգադրութիւնների մասին, որոնց չնորհիւ մեր հոգևոր իշխանութիւնը, մանաւանդ այս վերջին 6 տարիների ընթացքում, բացել

է մի մեծ վիճ իր և ժողովրդի մէջ, ամեն քայլափոխում ոտնակոխ անելով նրա իրաւունքները: Այդպէս մօտ 80 տարի գոյութիւն ունեցող Ներսիսեան դպրոցի հոգաբարձական իրաւունքները մի գրչի հարուածով, առանց բնաւ տեղիք տուած լինելու, փոփոխուեցին: Զօրեղացաւ նրա մէջ կղերական տարրը, որ միշտ և ամենուրեք միայն խաւարի և անկարգութեան նեցուկ է եղել: Այդ ընդհանուր կղերական հոսանքի արտայայտիչներէց մէկն էլ այն խաղերն են, որ թոյլ են տալիս անել կոնսիստորիաները մեր ծուխերի հետ: Իբրեւ նմուշ կոնսիստորիական կամայականութիւնների, մենք առաջ կը բերենք նրա բռնած ընթացքը Թիֆլիսի եկեղեցիների ծուխներից մէկի դէմ:

Անցած տարուայ դեկտեմբերի 3-ին կայացաւ Քամոյենց ա. Գէորգ եկեղեցու ծխականների ընդհանուր ժողով եկեղեցու երէցփոխ պ. Վարդապետեանի հրաւերով, նոյն եկեղեցու սենեակում: Ներկայ էին 51 ծխականներ, ծխականների ժողովի խորհրդածութեան առարկան էր, ի միջի աչլոց, ծխի և վիճ. Կոնսիստորիայի մէջ ծագած տարաձայնութիւնների խնդիրը: Մեր հաւարակութեան ինքնահանաչութեան տեսակէտից և մեր հոգեւոր իշխանութեան մէջ տիրող անկարգութիւնները բնորոշելու նպատակով աւելորդ չենք համարում առաջ բերել ժողովի շօշափած մի քանի հարցերը, օգտուելով արձանագրութիւնից:

Երէցփոխը յայտնեց, որ վիճ. Կոնսիստորիայից ստացել է նոյեմբերի 7-ից մի հրաման, № 5336, որով վիճ. Ստեանը անվաւեր է համարում ներկայ տարուայ ապրիլի 23-ին և 30-ին կայացած ծխականների ընդհանուր ժողովները, որովհետեւ՝ 1) ժողովներին որպէս թէ ծխականների օրինական թիւ ներկայ չէ եղել, ծխականների ընդհանուր թիւը ընդունելով ո՛չ 232, այլ 246: 2) վիճ. Կոնսիստորիայից նախապէս թույլտուութիւն չէ ստացում ծխ. ժողով հրաւիրելու: 3) ժողովի նպատակը նրան չէ յայտնուած: 4) նախագահը Կոնսիստորիայից չէ նշանակուած եղել, և 5) արձանագրութիւնները չեն կրում ծխականների ստորագրութիւնները, այլ վաւերացրած են միայն նախագահի և քարտուղարի ստորագրութեամբ:

Բայց դործերից երևում է, որ ապրիլի 23-ին կայացած ժողովում ներկայ են եղել երէցփոխի հետ՝ 48 հոգի: Եկեղեցու երկու միաբան քահանաների առաջարկած ծխականների ցուցակների համաձայն նոյն եկեղեցու ընտրող ծխականների թիւը այն ժամանակ եղել է 232 հոգի և ոչ 246, հետևաբար 48 թիւը օրինատր է, իբրեւ 'չ-ից առաւել' նիստը բաց անելու համար: Իսկ ապրիլի 30-ի ժողովը շարունակութիւն էր նախընթաց նիստի, ուր ո՛չ մի նոր առաջադրութիւն կամ խնդիր չէ քննուած, ինչպէս ապացուցուած է նոյն ժողովների արձանագրութիւններով: Ուստի՝ այս դէպքում, ժողովականների թիւը, որ եղել է 30, վճռողական նշանակութիւն չունի: Եթէ մինչև անգամ ծխականների ընդհանուր թիւը ընդունենք փոխանակ 232-ի 246, ինչպէս յայտնում է վիճ. Ստեանը, այնուամենայնիւ 48 թիւը օրինական էր նիստը բաց անելու համար, որովհետեւ ըստ վկայութեան երկու միաբան քահանաների, այն ժամանակ քաղաքից բացակայում էին 32 ծխականներ, իսկ ընդհանուր կարգով ընդունուած է՝

քաղաքից բացակայողներին ընդհանուր թուից հանելուց լիտոյ 1/3 մասը որոշելու

Վիճակ. Վոնսիստորիայի կարծիքով եկեղեցու երէցփոխը ինքնուրոյն չէ կարող ծխականներին ժողով հրաւիրել, այլ պարտական է նախօրօք թղլտութիւն խնդրել վիճ. Վոնսիստորիայից, լայտնելով նրան զումարուելիք ժողովի նպատակը, որի թղլտութիւնը տալով, Վոնսիստորիան իր կողմից նշանակում է և նախագահ նիստը կառավարելու համար ներկայ ժողովը հորևոր իշխանութեան ալս կարծիքը գտնում է անհիմն և հակառակ մեր եկեղեցու ժողովրդական ոգուն և տիրող օրէնքին:

Համաձայն մեր եկեղեցու բուն աւանդութեան, եկեղեցու հիմքը համարում է ինքը—ժողովուրդը. նա է ընտրում իր եկեղեցու բոլոր սպասաւորներին և պաշտօնեաներին, սկսած ժամակոչից մինչեւ Ծալրագոյն Հայրապետը. ըստ այսմ գծագրուած է և 1836 թ. այն օրէնսդրութիւնը, որ Պօլօէնիա է անուանում և վերաբերում է մեր եկեղեցու ներքին կառավարութեանը Նոյն օրէնսդրութեան մէջ կալ առանձին գլուխ, որ որոշուած են վիճ. Վոնսիստորիայի, երէցփոխի և ծխի իրաւասութեան սահմանները: Համաձայն 1896 թուի հրատարակած օրէնքի XI հատորի, I մասի 1229 յօդուածի, հսկողութիւնը եկեղեցական կալքերի պահպանութեան վրայ, եկեղեցու եկամուտների կառավարութիւնը, շինութիւն անելը, շինութիւնների կարկատելը, նրանց վարձով տալը, եկեղեցու գործերին վերաբերեալ փաստարանութիւնը պատշաճաւոր դիւանատներում և այլ դրանց նման գործողութիւնները—կազմում են երէցփոխի պարտաւորութիւնները: Նա առհասարակ գործում է իբրեւ ծուխի հաւաստութեան. իսկ կարևոր գործերի համար նա իրաւունք ունի պահանջել ծուխից առանձին հաւատարմագիր, որ ընդունելով, այդպիսի գործերի վերաբերութեամբ ազատ է մնում պատասխանատուութիւնից ծուխի առաջ:

Իսկ 1232 յօդուածի համաձայն՝ երէցփոխը իւրաքանչիւր տարին անցնելուց լիտոյ պարտաւոր է տալ ծխականների ժողովին լիակատար հաշիւ իր բոլոր գործողութիւնների մասին եկեղեցու տնտեսական գործերի վերաբերմամբ, և մանաւանդ նրա դրամարկղի վիճակի մասին: Այդ հաշիւը լիտոյ նա առաջարկում է Վոնսիստորիային:

Նոյն օրէնսդրութեան համաձայն եկեղեցական կալքերի կառավարութեան վրայ ընդհանուր հսկողութիւնը պատկանում է Եջմիածնի Սինոդին, իսկ ամեն մի թեմում՝ վիճակային Վոնսիստորիային, լայց երէցփոխին է պատկանում եկեղեցու կալքի և զոյգի անմիջական կառավարութիւնը, որ և այդ դէպքում գործում է իբրեւ ծուխի հաւատարմատար:

Արդ՝ ի նկատի առնելով բոլոր վերոյիշեալ կէտերը, ծխական ընդհանուր ժողովը գտնում է. 1) երէցփոխի իրաւունքը և պարտականութիւնն է եկեղեցու տնտեսութեան և կառավարութեան վերաբերեալ գործերի համար ինքնուրոյն հրաւիրել ժողովներ, առանց նախապես թղլտութիւն խնդրելու վիճ. Վոնսիստորիայից. 2) Հետևապէս և իրէցփոխի է ժողովներում քննուելիք խնդիրների որոշողը. 3) Ծուխի իրաւունքն է, իբրեւ օրէնքով ընդունուած որոշ համազումար ժողովի, իր միջից ընտրել նախագահ՝ նիստը կառավարելու համար, իսկ հոգևոր իշխանութիւնը կարող է, եթէ կամենալ, իր ներկայացուցիչն ունենալ ժողովում, առանց իրական մասնակցութեան և ձայնի, և ո՛չ որպէս ժողովի նախագահ առանձին հրահանգներով, որ ո՛չ նախատեսուած է օրէնքով և ո՛չ բրդլում է եկեղեցու աւանդութիւններից. 4) երէցփոխն իրաւունք չունի,

առանց ծուխի հաճութիւնն ստանալու, կատարել հողերը իշխանութեան՝ նիւթականի վերաբերեալ պահանջները, ուստի, վիճ. Կոնսիստորիան, այս կամ այն կարեւոր դէպքում, պէտք է երէցփոխի միջոցով դիմէ ծխական ժողովին, որ և տնօրինում է արժանելի Այսպէս վարուեց և Վեհափառ Կաթողիկոսը, առաջադրելով ծուխի բարեհաճութեանը՝ ուսանող Նալբանդեանի ուսման վճարի տուչութիւնը, Ախալքալաքի տառապեալներին և եկեղեցոյս միաբան Յովսէփ քահ. Տէր-Պետրոսեանցին բժշկութեան նպաստ տալու խնդիրները՝ Այսպէս վարում է և Սինօղը՝ Ուրեմն՝ թէ՛ օրէնքը, թէ՛ Վեհափառ Կաթողիկոսը և թէ Սինօղը ընդունում են ծխական ժողովի իրաւունքը, մինչդեռ Կոնսիստորիան, իր վրայ վերցնելով Սենատի իրաւասութիւնը՝ բացատրել օրէնքը—բացատրում է բոլորովին քմահաճ կերպով և հակառակ Ծայրագոյն Նշխանութեան կարգադրութեան։ Ծխական ժողովը չէ ընդունում վիճ. Կոնսիստորիայի այդ իրաւասութիւնը, այսինքն՝ ինքնակամ բացատրել օրէնքները (ն. 5) ապրիլի 23-ի արձանագրութիւնը վաւերացրել է յաջորդ 30-ին կալցած ժողովը (որ և երևում է ժողովի արձանագրութիւնից) և ապա՝ նոյն ժողովի հաւանութեամբ ստորագրել են միայն նախագահը և քարտուղարը, որպիսի կարգը ընդունում է նոյնպէս այլ և այլ հասարակական հաստատութիւններին մէջ, իսկ 30-ի արձանագրութիւնը այն նիստում կարգացուեաց լսուող ժողովը հաստատեց, առանց որ և է առարկութեան Ուստի՝ վիճակային Կոնսիստորիայի առարկութիւնը՝ թէ վերոյիշեալ արձանագրութիւնները, կրելով միայն նախագահի ստորագրութիւնը՝ անվաւեր են,—ժողովը համարում է նոյնպէս անիմն։

Նոյն թղթում վիճ. Կոնսիստորիան նախատում է երէցփոխին, որ սա չը պէտք է հրաւիրէր ծխականների ժողով նախկին երէցփոխ Զալալեանից վստանած եկեղեցական գումարի խնդրի առիթով, այլ պէտք է ինքնուրոյն վարուէր, կամ Կոնսիստորիայի տնօրէնութեանն ապաւինէր։ Զարմանք է յարուցանում Կոնսիստորիայի վարմունքը, քանի որ նրան քաջ յայտնի պիտի լինէր, որ օրէնքի տրամադրութեամբ երէցփոխի պարտականութիւնն էր անմիջապէս ժողով հրաւիրել և ծուխին ղեկուցանել եկեղեցու տնտեսական շահերին հասցրած վնասի մասին։

Ապրիլի 23-ի ժողովում ծուխը լսեց Յովսէփ քահ. Տէր-Պետրոսեանցի խնդիրը, յանուն Վեհափառ Կաթողիկոսի, որով նա խնդրում էր օժանդակութիւն բժշկութեան համար Նորին Օծութիւնը բարեհաճել էր մակադրել. ձեռնաձեռն երէցփոխի Ս. Գէորգ եկեղեցոյ կարգադրել համաձայնութեամբ ծխականաց յաղագս օգնելոյ քահանայիս» ժողովը հպատակուելով Նորին Վեհափառութեան բարեհաճութեանը և յարգելով միանգամայն իր եկեղեցու միաբան քահանայի խնդիրը, որոշեց տալ նպաստ բժշկութեան համար 300 ռ. Այս դէպքը ևս առիթ տուեց Կոնսիստորիային նախատելու երէցփոխին, որ նա նախապէս այդ խնդրի առիթով չէ դիմել Կոնսիստորիային, ապա հարցնում է, թէ ի՞նչ արտաքոյ կարգի և արդիւնատր ծառայութեան համար ծուխը վարձատրում է այդ պաշտօնեային» և վերջացնում է դատապարտելով երէցփոխի գործողութիւնը, առաջադրելով նրան միանգամայն ձգտել իր սեփական միջոցներէց Վեհափառ Կաթողիկոսի հաճութեամբ և ծուխի որոշմամբ տուած նպաստը։

Կոնսիստորիայի բռնած ընթացքը այս խնդրի վերաբերութեամբ ժողովը գտաւ միանգամայն ապօրինի և եկեղեցական զիսցիպլինայի հակառակ։ Եւ որովհետեւ ապրիլի 29-ի արձանագրութիւնը իր ամբողջութեամբ

ծխական ժողովից վաւերացրած է, ուստի Կոնսիստորիայի առաջադրութիւնը՝ 300 ռուբլու վերադարձի մասին երէցփոխի սեփականութիւնից, ժողովը գտնում է անարդար:

Այսպէս է ահա Կոնսիստորիան յարգում մեր ծխականների իրաւունքները: Եւ ցաւալին այն է, որ Կոնսիստորիայի տարօրինակ հրամանագրերից շատերը ստորագրել է Բագրատ վ. Թաւաքալեանը...

Լ. Ս.

ԵՐԷՅՓՈՒԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ

Վերջին տասը տարուան ընթացքում Թիֆլիսի *ս. Գէորգ* (Քամոյենց) եկեղեցին 4 երէցփոխ է ունեցել, իսկ նրանց հետ տեղւոյս հայոց վիճակային ատեանը տարօրինակ պաշտօնական յարաբերութիւնների մէջ է գտնուել. մինչդեռ մէկի վերաբերութեամբ նա եղել է մեղմ, ներողամիտ և բարեգութ մինչ ցօրինազանցութիւն ի պաշտօնէ, միւսի դէմ վիրաւորական և թըշնամական ցատումով լի պաշտօնական թղթեր է ուղղել, միայն նամական ցատումով լի պաշտօնական թղթեր է ուղղել, միայն ձգտելով ժողովրդական պաշտօնեայի սիրտը դառնացնելու և նրա հրաժարականը յաջողեցնելու նպատակին... Բայց թող չը կարճէ ընթերցողը, որ հոգևոր ատեանի այդ տարբեր վարմունքն առաջ է եկել երէցփոխական պաշտօնավարութեան մէջ նկատուած դրական կամ բացասական կողմերի շնորհիւ: Բնաւ ոչ. միայն երէցփոխի անձն է եղել Կոնսիստորիայի տրամադրութեան բարոյմետրը. եթէ երէցփոխը սիրելի է Կոնսիստորիային իր հնազանդութեամբ և այլ՝ միայն հոգևոր ատեանի անդամներին յայտնի յատկութիւններով, նա այդ հաստատութեան *persona grata*-ն է. նրանց մէջ հաստատուած բարեկամական կապը այն դօրութիւնն ունի, որ երկու կողմն էլ իսկոյն մոռացութեան են տալիս իրանց պարտաւորութիւնը օրէնքի և հասարակութեան առաջ: Եւ ահա մենք տեսնում ենք, որ տարիների ընթացքում՝ հակառակ օրէնքի դրական պահանջին ոչ երէցփոխն է տալիս տարեկան հաշիւ ծովսին, ոչ էլ Կոնսիստորիան է ստուգում իւրաքանչիւր ամիս երէցփոխի մատենաները. իսկ այդ փոխադարձ օրինազանցութեան անմիջական հետևանքը միշտ եղել է եկեղեցական-հասարակական գումարների վատնումը և կորուստը: Բայց բոլորովին այլ կերպ է վարուած վիճակային ատեանը այն երէցփոխի հետ, որ չէ հնազանդուած Կոնսիստորիայի՝ օրէնքով չը նախատեսուած պահանջներին, օրինապահ է և անկախ իր գործողութիւնների մէջ, որքան այդ թոյլ է տրուած նրան, իբրև ծուխի հաւատարմատարին. այդպիսի երէցփոխի դէմ Կոնսիստորիան պատերազմական արշաւանք